

ÇEVİRİLER - AKTARMALAR

DEDE KORKUT KİTABI VE ALPAMIS DESTANI'NIN KARAKALPAK VARYANTI*

Sarıgül BAHADIROVA

Dede Korkut Kitabı, Türk boylarının en eski ortak yazılı eserlerinden birisidir. Dede Korkut Kitabı üzerinde yüz yıldan uzun bir süredir bilimsel çalışmalar yapılmaktadır. Dresden kütüphanesindeki el yazması 1815 yılında Alman araştırmacı H. F. Von Diez tarafından bulunmuş ve “*Bisattın Depegezani Kalay Öltirgeni Hakkındağı Kosık (Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Destan)*” adlı bölümü Almanca'ya çevrilip yayınlanmıştır. Daha sonra Alman araştırmacı T. Nöldeke bu çalışmayı devam ettirmiş, fakat bu zor çalışmayı tamamlayamamıştır.

19. yüzyılın sonlarında Rus araştırmacı W. Barthold elyazmasını Rusça'ya çevirerek üzerinde çalışmaya başlamıştır. Ekim Devrimi'ne kadar “*Zapisok Vostocnogo Otdeleniya Russkogo Arheologičeskogo Otdeleniya (Rus Arkeoloji Topluluğu Doğu Bölümü Notları)*” adlı seride dört metni Rusça'ya çevirerek yayınlamıştır. Barthold, elyazması metnin tamamını 1922 yılında Rusça'ya çevirmiş ve “*Vsemirnaya Literatura (Dünya Edebiyatı)*” serisi için yayına hazırlamıştır. Bu çalışma, yayınevının kapanması sebebiyle, araştırmacı hayatta iken yayımlanamamıştır. 1950 yılında Azerbaycanlı bilim adamları G. Araslı ile M. Tahmasıb'ın çalışmalarını içeren “*Dede Korkut*” adı eser Bakü'de basılmıştır. Fakat hazırlayıcılar tarafından metinde bazı değişiklikler yapılmıştır. W. Barthold'un çevirisi orijinal şekliyle, V. M. Jirmunskiy ve A. S. Kononov tarafından yayına hazırlanmış ve “*Kniga Moego Deda Korkuta: Oguzskiy Geroičeskiy Epos*” (Dede Korkut Kitabı: Oğuz Kahramanlık Destanı) adıyla SSCB İlimler Akademisi tarafından, 1962 yılında Moskova'da yayınlanmıştır. Ayrıca bu elyazması yurtdışında da Almanca, İtalyanca ve Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmış ve birçok Sovyet ve yabancı araştırmacı bu yayını temel alarak değişik çalışmalar yapmıştır.

Sovyetler Birliği başta olmak üzere birçok ülkede, Dede Korkut Kitabı hakkında ve onun değişik özelliklerini ortaya koyan çeşitli araştırmalar yapılmıştır. W. Barthold'un “*Turetskiy Epos-Kavkaz (Kafkas-Türk Destanı)*”, “*Knigi Korkuta (Korkut Kitabı)*”, “*Lektsiy Po İstori Tyurkski Naradov Sredney Azii (Orta Asya Türk Boylarının Tarihi Hakkında)*”, “*Oçerki İstori Turkmenskogo Naroda (Türkmen Halkı Tarihi Üzerine Bir Deneme)*” adlı çalışmaları, Türk boylarının ortak yönleri ile ilgili bilgileri ilk kez ele aldıkları için önemli çalışmalar kabul edilmektedir.

Bu eserin Berlin nüshası Kilisli Muallim Rifat tarafından 1916 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. O. Ş. Gökyay, Berlin nüshasını Dresden nüshasıyla karşılaştırılarak 1938 yılında tekrar yayınlanmıştır.¹

V. M. Jirmunskiy 1974 yılında Leningrad'da yayımlanan *Tyurkskiy Geroičeskiy Epos (Türk Kahramanlık Destanı)* adlı çalışmasıyla, bu konu üzerinde çalışan diğer bilim adamlarından bir adım öne geçmiştir. Çünkü Jirmunskiy bu çalışmasında, Dede Korkut'un yaşadığı ve öldüğü yer hakkında geniş

* Prof. Dr. Sarıgül Bahadırova'nın bu makalesi *Kitabı Dedem Korkut, Koblan, Edige Hem Hezirgi Edebiyat Hakkında Oylar-Edebiy Sın Maklaları* (Nökis: Karakalpakistan Baspası, 1992) adlı kitapta yayınlanmıştır.

¹ Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul: 1938.

bilgilere ve Dede Korkut hakkındaki sözlü ve yazılı kaynaklara da yer vermiştir. Bu döneme kadar yapılan çalışmalarda Orta Asya ve Kazakistan folkloru ile bağlantı kurulmamıştır. Jirmunskiy ise bu yeni problemi araştırmaya başlamıştır.²

G. Araslı, M. Tahmasıb, A. G. Tumanskiy, H. Köroğlu, E. Margulan, A. Konıratbayeva gibi bilim adamları, yaptıkları birçok yayında Dede Korkut Kitabı hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Dede Korkut Kitabı, Türk boylarının günümüz folkloru ile ilgili çalışmalarda ve karşılaştırmalı araştırmalarda büyük yenilikler ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dede Korkut Kitabı, 15. yüzyılda yazılmış Türkçe en eski eser olduğu için büyük bir öneme sahiptir. Bu eser, Türk boylarının günümüz folkloru ile karşılaştırıldığında, Orta Çağdaki Türk boylarının hepsinde ortak olay örgüsü ve motiflerden oluştuğu görülür. Araştırmacılar Dede Korkut Kitabı'nın teşekkül tarihini 9-15. yüzyıllar olarak tahmin etmelerine rağmen, eserdeki bazı motifler milattan önceki devirlerin örf ve âdetleri hakkında bilgileri de ihtiva etmektedir. Bu eser dikkatle incelendiği zaman, Türk boylarının günümüzdeki örf ve adetlerinden farklı bazı uygulamaların mevcut olduğu göze çarpmaktadır. Bunun sebebi, aradan geçen asırlarda meydana gelmiş siyasi ve toplumsal değişikliklerin tabii olarak bu esere yansımış olmasıdır. Bu da bize atalarımızın bundan beş on asır önceki hayatı hakkında çok değişik bilgiler sunmaktadır. Dede Korkut Kitabı'nda bulunan pek çok motif ve atasözü Türk boylarının değişik yaratmalarında halen mevcuttur. Bununla birlikte bu eser, bugün tek başına incelendiğinde anlaşılmayan pek çok konunun mahiyetinin açıklanmasında çok büyük bir rol oynamaktadır.

Dede Korkut, Karakalpak folklorunda, kopuzu ilk defa kullanan ve kopuz ile koşuk söylemeyi öğreten jıravlardan birisi olarak karşımıza çıkar. Dede Korkut'u, Türklerin İslam dininden önceki dini Şamanizm'in peygamberlerinden biri olarak değerlendirmek yerinde bir tespit olur. Karakalpak folkloru, Dede Korkut hakkında anlatılan efsaneler bakımından oldukça zengindir. Biz bu çalışmamızda, "Dede Korkut Kitabı" ile Karakalpak destanı "Alpamıs" arasında bir karşılaştırma yapmaya çalışacağız.

"*Kam Burinin Balası Bamsi Beyrek Hakkında Kosık (Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı)*" adlı anlatma eserde üçüncü sırada yer almaktadır ve en önemli anlatmalardan birisi olarak kabul edilmektedir. Jirmunskiy, Alpamıs Destanı'nın varyantlarının olay örgüsü ve benzerliklerine değinir ve Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı'nın, Alpamıs Destanı'nın en eski varyantı olduğunu kabul eder.

Bamsı Beyrek anlatmasında konu edilen olay, Türk boylarının birçok farklı destanında mevcuttur. Olay örgüsü, çocuksuzluk motifi ile başlar. Çocuksuzluk motifi Alpamıs Destanı'nın Karakalpak varyantlarının hepsinde mevcuttur. Dede Korkut Kitabı'nda bu motif ayrıntılarıyla verilmiştir. Olay örgüsü, Hanlar Han'ı Bayındır Han'ın toyu ile başlar. Toya Oğuzların varlıklı beyleri çağırılır. Beylerin içinde Bay-Bura Bey'e saygı gösterilmez. Bunun nedeni, o öldüğünde mallarına sahiplik edecek bir çocuğunun olmamasıdır. Bay-Bura toyda kendisine ilgi gösterilmemesine gücenerek ağlar. Han Bayındır Han'ın damadı Salur Kazan, Bay-Bura'ya neden ağladığını sorduğunda, Bay-Bura ona, çocuksuz olduğu için ağladığını söyler. Daha sonra Oğuz Beyleri güneşe bakarak hep beraber dilek dilerler. Bay-Bura da bir oğul diler. Çocuğu olmayan diğer bey Bay Bidjan ise, bir kız evlat diler. Beyler de onun için bir kız evlat dilerler ve doğacak çocuklarını beşik kertmesi ile birbirine bağlar. Beylerin dilekleri yerine gelir ve Bay-Bura Bey'in bir oğlu olur ve oğlunun adını Bamsı koyar. Bay Bidjan Bey'in ise bir kızı olur, o da kızına Banu Çiçek adını koyar.

Alpamıs Destanı'nda Oğuzlar hakkında, beyleri Bayındır Han ve Salur Kazan hakkında hiçbir bilgi yoktur. Fakat çocuksuzluk ve tanrıdan çocuk dileyip çocuk sahibi olma motifleri ile doğan çocukları "beşik kertme" yapma motifi Alpamıs Destanı'nda da mevcuttur.

Alpamıs Destanı'nın Kazak ve Özbek varyantlarında çocuksuz beylerin çocuk sahibi oluşları dinî motiflere bağlı olarak anlatılır. Çocuksuz olan bey Bay-Bura, çocuk dileyip bir evliya aramaya gider. Bu motif, Karakalpak varyantlarından Jiyemurat varyantında bulunmaktadır. Esemurat Jırav ve Oğuz Jırav

² V. M. Jirmunskiy, *Tyurkskiy Geroičeskiy Epos*. L., 1974.

varyantlarında ise yoktur. Eserde, beylerin güneşe yalvarıp Bay-Bura Bey için çocuk dilemeleri motifi bulunmaktadır. Güneşe yalvarmanın dinî inanışların en eski şekli olduğu bilinmektedir.

Bu eserde, Bamsı Beyrek'in atına, silahına özel bir önem verilmektedir. Bamsı doğduğu zaman, babası tüccarlarını oğluna değerli hediyeler almaları için İstanbul'a gönderir. Tüccarlar, kahraman için üç silah (at, zırh, kılıç) alıp geri dönerlerken, yolda düşmanlarının saldırısına uğrarlar. Bamsı, avlanırken bu olayı görür ve babasının adamlarını kurtarır. O zamanın töresi gereğince, çocuk kan döktüğü zaman, ona ikinci bir isim koyulması gerekmektedir. Bay-Bura, Dede Korkut'u çağırıp ondan çocuğuna ikinci isim koymasını ister. Dede Korkut ona "Bamsı" yani "Boz Atlı Yiğit" adını verir, daha sonra "Bamsı Beyrek" adını koyar. Bu motifler Alpamış Destanı'nda yoktur, fakat kahramanın adı ve silahları destanın bütün varyantlarda büyük bir öneme sahiptir. Alpamış'a verilen ikinci isim, Karakalpak jıravlardan Kurbanbay Jırav varyantında bulunmaktadır. Bu anlatmada çocuk doğduğunda ona önce "Hekimniyaz" adı, yetişip kahramanlık gösterdikten sonra ise "Alpamış" adı koyulur. Bu motif meşhur Özbek bahşısı Fazıl Yoldaşoğlu'nun anlatması olan Alpamış Destanı'nda da mevcuttur.

Bamsı Beyrek'in, beşik kertmesi yapıldığı kız ile karşılaşması, Alpamış'ın Gülbarşın'ı arayıp bulmasından farklıdır. Fakat, doğmadan önce beşik kertme yapılması ve bu kızı arama motifleri Alpamış Destanı'nda da vardır. İki beyin çatışması ve Baysarı'nın göçü Dede Korkut Kitabı'nda bulunmamaktadır. Bu farklılıkların, ataerkil düzenin yıkıldığı, feodalizmin güçlendiği, boyların dağıldığı Orta Asya'da, feodal cemiyetin kurulması sonucunda meydana gelmiş olması mümkündür.

Banu Çiçek'in üç yarışta (at binme, ok atma ve güreş) kendisini yenen kişiyle evlenme şartı, Özbek, Kazak ve Karakalpak varyantının hiç birinde görülmez. İslam dini ve feodalizmin ataerkil örf ve âdetleri bu motifi kendisine adapte etmiş olmalıdır. Kız güreşmez ama ödül olarak, yarışı kazananla evlenir. Kızın yiğitle gücünü sınaması Başkurtların "Alpamışa ve Barsın-Hıluu" masallarında günümüze kadar korunmuştur. Karakalpak varyantlarının tamamında (Esemurat, Oğuz ve Kıyas Jırav) at yarışı ve güreş vardır. Ok atma yarışı ise bulunmamaktadır. V. Jirmunskiy, ok atma yarışının bulunmamasını, okun 18. ve 19. asırlarda silah olarak kullanılmıyor olması ile açıklamıştır. (Özbek Türklerinin Fazıl Yoldaş varyantında silahtan söz edilir.)

Bamsı Beyrek'in babasına, "*Beni, benden daha iyi ata binebilen ve benden önce kelle getirebilen bir kızla evlendireceksin*" diyerek şart koşması, Alpamış Destanı'nda bulunmamaktadır. Banu Çiçek'in Karçar adlı bir ağabeyi vardır. Karçar, kardeşini istemeye gelenleri öldürür. Kızı istemeye Dede Korkut gider. Karçar onun ne amaçla geldiğini anlar, kılıcını kaldırır, tam kılıcı ile vuracağı zaman onun kolu tutulur. Karçar o an tövbe eder ve Dede Korkut'tan af diler. Kardeşi için bin deve, bin pire, bin koyun, bin kuyruğu ve kulağı olmayan it, bin buğra ister. Eğer bunları bulup gelmezse onu öldüreceğini söyler. Bay-Bura ve Dede Korkut bunları bulup gelir.

Alpamış Destanı'nın bugünkü varyantında Gülbarşın'ın ağabeyi hakkında bilgi yoktur. Karçar'ın başlık parasını getirmesi için koyduğu şartlar Karakalpak masallarında vardır, fakat destanlarda görülmemektedir.

Karakalpak varyantlarında düğüne başlama törenleri yoktur. Düğüne, damadın mızrağının düştüğü yere çadır kurarak başlanır. Banu Çiçek, damada kızıl cepken giydirir. Cepken, Bamsı Beyrek'in yanındaki yiğitleri üzmemek için her gün yiğitlerden birisine giydirilir. Bu törenler Konırat varyantında bulunmamaktadır.

Bamsı Beyrek'in Banu Çiçek'le evleneceğini duyan Bayburt Kalesi'nin sultanı yedi yüz asker ile gelerek saldırır. Bamsı Beyrek'in yerine, kızıl cepkeni giyen yiğidi öldürür. Bamsı Beyrek'i ise esir alır ve aradan on yıl geçer. Bamsı Beyrek ve Banu Çiçek'in ayrı düşmeleri ile Alpamış'ın Gülbarşın'ın ayrı düşmeleri birbirine benzemez. Fakat, bazı benzer motiflerin izleri hâlâ görülmektedir. Alpamış'ın zindana düşmesi ve ondan yedi yıl haber alınmaması ortak bir nokta olarak kabul edilebilir. Karçar'ın Bamsı Beyrek'in yaşadığını haber verenlere altın ve gümüş, ölüm haberini getirenlere ise kardeşini vereceğini söylemesi Alpamış Destanı'nın Konırat varyantında yoktur.

Yaltaçuk, bu haberi işitince Beyrek'in cepkenini kana bulayarak getirir. Banu Çiçek cepkeni tanır. Bunun üzerine Yaltaçuk, Banu Çiçek'le evlenmek için düğün hazırlıklarına başlar. Gülbarşın'ın, Alpamıs'ın ölüm haberini getiren kişiyle evlendirilmesi motifi Alpamıs'ın varyantlarında da bulunmaktadır. Fakat Konirat varyantında Gülbarşın'la, Alpamıs'ın yardımcısı Ultan evlenmek ister. Altay varyantında ise Alıp Manaş'ın dostu Akköben, yalan söyleyerek Alıp Manaş'ın ölüm haberini getirir Kümüjek-Aru ile evlenmek ister ve düğün yapar.

Alpamıs'ın, Tayşahan'ın yurdunda Gülbarşın'ın evleneceği haberini duyması, Karakalpak varyantında yoktur. Bamsı Beyrek'in zindanda koşuk söylemesi ve onun zindandan çıkarılarak toylarda ona koşuk söylenmesi motifi ise Karakalpak varyantlarında değiştirilmiştir. Alpamıs zindandayken "şinkobız" çalar ve bu onun zindandan kurtulmasını sağlar. Bamsı Beyrek de toyda koşuk söyler. Onu kendi yurdundan gelen adamlar tanırlar ve ona sevgilisinin düğünü olacağını söylerler. Bamsı Beyrek de zindandan kaçma hazırlıklarına girer. Bamsı Beyrek'in zindandan çıkışı ile Alpamıs'ın zindandan çıkışı arasında benzerlikler vardır. Burada kafir padişahının kızı Bamsı Beyrek'e aşık olur. Eğer kendisi ile evlenirse zindandan kaçması için ona yardım edeceğini söyler. Bamsı Beyrek onunla evlenmeye söz verir ve kız da onu zindandan çıkartır. Burada Eşim Kel ve Keykuat Kel hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bamsı Beyrek'in atının onu tanması Alpamıs Destanı ile benzerlik gösterir. Bamsı Beyrek zindandan kaçar. Alpamıs ise zindandan çıkarak Tayşahan ile savaşır. Burada kafir padişahın yerine çobanı han yapması ile ilgili bir bilgi yoktur. Bu olay, halkın bakış açısının değişerek, padişahın yerine kendi temsilcisini koymak istemesi ile bağlantılı olaylardan biri olmalıdır.

Bamsı Beyrek'in sevgilisinin düğününe gitmesi motifi, Alpamıs Destanı'nda da aynı şekilde mevcuttur. Bamsı Beyrek, Oğuzların yurduna geldiğinde düğüne gitmekte olan âşıklerle karşılaşır. Kendi atı ile âşığın kopuzunu değiştirerek düğüne gider. Tanınmamak için başkasının elbiselerini giyerek düğüne gitmesi Alpamıs Destanı'nın Karakalpak, Özbek ve Kazak varyantlarında da görülmektedir. Kimliğini belli etmeden, kardeşini ve çobanlarını kendisi için ağıt söylerken görür. Kahramanın kıyafetini değiştirerek kimliğini gizlemesi kimin dost, kimin düşman olduğunu öğrenmek istemesi ile alakalıdır. Düğünde yapılan ok atma yarışında Bamsı Beyrek'in yayı kırılır ve ona Bamsı Beyrek'in yayını getirirler. Onun attığı ok yüzüğün içinden geçer. Burada Alpamıs'ın, hiç kimsenin yerinden çıkaramadığı oku çocuğu Jadiger'in çıkarmasından bahsedilmemekte, fakat bu yarışma ve Bamsı Beyrek'in kazanması ile ilgili bilgi verilmektedir. Gülbarşın'ın Alpamıs'ı tanması ile Banu Çiçek'in Bamsı Beyrek'i tanması büyük benzerlik göstermektedir. Her ikisi de koşuk söyleme yarışında birbirlerini tanırlar. Bamsı Beyrek'in, sevgilisinin kendisine sadık olmadığını düşünmesi, Alpamıs'ın bütün varyantlarında mevcuttur. Alpamıs Destanı'nın bütün varyantlarında Gülbarşın kendisinin Alpamıs'a sadık olduğunu bildirir. Bamsı Beyrek de kendi yüzüğünü sevgilisinin parmağında görünce onun sadakatine inanır. Karakalpak varyantında "Yar Yar" koşuğu söyleyerek birbirlerini bekledikleri anlatılır. Bamsı Beyrek'i ise adamlar tanır. Bamsı Beyrek kendi parmağından bir damla kan alarak babasının gözüne sürünce babasının gözleri açılır. Yaltaçuk kaçır ve Banu Çiçek'in ağabeyi de Bamsı Beyrek'ten özür diler. Bamsı Beyrek de onu affeder. Bu olay Alpamıs Destanı'nın hiçbir varyantında yoktur. Alpamıs, yurdunda iken dostu olan, fakat onun yokluğunda onun yerine geçerek sevgilisi ile evlenmek isteyen Ultan'ı öldürür.

Bamsı Beyrek'in kafir kalesine ikinci defa yaptığı sefer, Alpamıs'ın Karakalpak varyantında yoktur. Alpamıs'ın Gülbarşın ile evlenmesi ve halkının övünüp toy vermesi ile Karakalpak varyantı tamamlanır. Bamsı Beyrek ise kendisi ile beraber esir düşen yiğitleri kurtarmak için sefer yapar. Bu yedi yiğidi kurtardıktan sonra onlara yedi kardeşini vererek toy yapar. Burada da olaylar toy ile sona erer. Burada kafirlerin kalesinin zapt edilmesi ile ilgili bilgi yoktur.

Alpamıs Destanı ile Bamsı Beyrek hikayesi arasında olay örgüsünün kuruluşundaki paralelliklerin yanı sıra destan kahramanları arasında bazı farklılıklar ve benzerlikler görülür. Her ikisinde de çocuksuz iki beyin oğlu ve kızının evlenmesi konu edilir. Bay Bura - Bayböri, Baysarı - Bay Bidjan olarak adlandırılmıştır. Ultan'a ise Yaltaçuk adı verilmiştir. Kalmuklar - kafirler diye adlandırılmış ama Tayşahan, kafirlerin padişahı olarak adlandırılmamıştır. Tayşahan'ın kızının adı da belirtilmemiştir. Alpamıs Destanı'nın Konirat varyantında Dede Korkut, Salur Kazan ve Karçar'dan bahsedilmez.

Bamsı Beyrek anlatmasında Salur Kazan, Oğuz Beylerinin beyi, Dede Korkut ise Oğuzların peygamberi gibidir. Fakat Bamsı Beyrek anlatmasında Korkut Ata olaylara çok aktif olarak katılmaz. Sadece Bamsı Beyrek'e ad konulması ve Banu Çiçek'in istenmesi sırasında görülmektedir. Bunun dışında bu anlatmada pîr ve Allah'a sığınma yoktur. Ayrıca, Hızır İlyas ya da Ali hakkında da bilgi verilmemiştir. Bütün bunlar bize Bamsı Beyrek anlatmasında İslam dininin etkisinin olmadığını gösterir. Anlatmanın tamamında Dede Korkut iyilerin tarafındadır. Kahramanlar pîrden, peygamberden değil, Dede Korkut'tan yardım alırlar.

Banu Çiçek ve Gülbarşın tipleri arasında bir takım farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Her iki tip de yaratıldıkları ve anlatıldıkları devirlere ait özellikleri taşırlar. Banu Çiçek ile Bamsı Beyrek'in yaptıkları yarışın üç şartı daha önceki anaerkil devrin özelliğini göstermektedir. Gülbarşın'ın koyduğu üç şarta göre ise, yiğitlerin kendi aralarında yarışıp birbirlerini geçmeleri gerekmektedir. Buradaki kadın tiplerin feodalizmin etkisinde yaratılan tipler olduğunu görürüz. Bu iki tipte de değiştirilmeden verilen fikir; kadının erkeğine sadık olmasıdır. Aradan ne kadar yıl geçmiş olursa olsun (Bamsı Beyrek'te 16, Alpamış'ta 7 yıl) erkeğinin öldüğüne dair haber gelmiş olmasına rağmen, kadının erkeğine sadık kalması, halkın bu fikri ilk devirlerden beri idealleştirdiğini gösterir. Kopuz ile türkü söyleme Bamsı Beyrek'te daha büyük bir öneme sahiptir. Bamsı Beyrek kafirlerin zindanından çıkıp, toyda kopuz ile türkü söyler. Banu Çiçek'in toyunda türkü söyleyebilmek için atıyla kopuzu değişir. Bamsı Beyrek'in toya gelip, hizmetçi kadınlarla türkü söylemesi, Alpamış'ın Gülbarşın ile türkü söylemesine benzerdir.

Dede Korkut Kitabı'nda bulunan "*Kam Burinin Balası Bamsı Beyrek Hakkında Kosık (Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı)*" adlı anlatma Alpamış Destanı ile karşılaştırıldığında, olay örgüsünün ve kahramanların benzer özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Jirmunskiy, Dede Korkut ile ilgili anlatmaların en eskilerinden birisi olan Bamsı Beyrek anlatması, Oğuzların Altay Dağlarında yaşadıkları devirlerde (6-8. asır) yaratılmış olduğunu ileri sürer. Daha sonra 9.-10. asırlarda Sir-derya, Aral Denizi boylarında, 11-15. asırlarda Küçük Asya ve Kafkasya bölgesinde yayıldığı ve bu bölgelerde yaşayan halkın arasında her türlü toplumsal ve siyasî olaylarla genişleyerek, tekrar yaratıldığına işaret etmektedir.³

Alpamış'ın atı Bayşubar tipi bu destanın bütün varyantlarında kahramanın en yakın yardımcısıdır. Kahramanın atının, Konirat varyantında "*Bayşubar*"; Altaylarda, Başkurt ve Tatarlarda "*Ak Boz At*"; Dede Korkut Kitabı'nda "*Boz At*" adını aldığı görülmektedir. A. N. Kononov tarafından hazırlanan sözlükte "*Marşkaya jerebsta (Teniz Kulını) [Deniz Tayı]*" olarak geçmektedir. "*Teniz Kulını*" hakkında Karakalpak folklorunda pek çok mit mevcuttur. Karakalpak destanlarında ise "*Suv Tulpar*" diye adlandırılmaktadır.

*"Suv tulpardan bolıptı,
Jel biyeden tuuptı".⁴*
[Su tulparından olmuştur,
Yel kısraktan doğmuştur].

Alpamış Destanı'nın Oğuz Jırav varyantında Suv Tulpar hakkında verilen bilgiler, Suv Tulpar'ın Teniz Kulını ile benzerliğini göstermektedir. Kahramanın atının, Suv Tulpar ve Teniz Kulını ile benzerlikler göstermesi Yunan mitolojisinde Odyssea'nın atı ile ilgili olmalıdır. Ayrıca bu benzerlik, atın deniz ve su ile neden bağlantılı olduğu sorusunu da akla getirmektedir.

Bamsı Beyrek anlatması ile Alpamış Destanı arasındaki en büyük benzerlik kahramana ad verilmesine çok önem verilmesidir. Konirat varyantında da kahramana ad verilmesi aynı derecede öneme sahiptir. Özbek Fazıl Yoldaş varyantında ve Karakalpak Kurbanbay Jırav varyantında kahraman doğduğu zaman bir derviş gelerek kahramanın adını (Özbek varyantında Hakimbek) koyar. Dede Korkut Kitabı'nda da kahraman doğduğu zaman Bamsı adını alır. İkinci ad ise kahraman yetişip kan dökünceye

³ V. M. Jirmunskiy, *Tyurkskiy Geroičeskiy Epos*. L., 1974, s. 515.

⁴ Alpamış. "Oğuz Jırav Varyantı". *Karakalpakistan Folkloru Dergisi*, C. 7, Nökis: 1981.

kadar koyulmaz. Bamsı, 15 yaşına geldiğinde, babasının ona hediye almaları için İstanbul'a gönderdiği adamlarını kafirin elinden kurtarır. Babası o zaman oğlunun yetişkin biri olduğunu anlayıp, Dede Korkut'u çağırır ve ad koydurur. Dede Korkut ona Beyrek adını verir. Böylece Bamsı Beyrek adını alır. Burada, Beyrek'in kahramanlığı gösteren bir ad olduğu anlaşılmaktadır. "Alpamış", "Olpomış", "Alıp Manaş" adıyla ilgili olarak araştırmacılar tarafından çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. "Alıp" kahramanlığı bildiren bir kelime, "Mamış", "Mamış", "Pamış" kelimelerinin "Alp-mış" yani "Alpamış" anlamına geldiğini V. Jirmunskiy, Ettore Rossi, H. Lewis gibi araştırmacılar ileri sürmüşlerdir.⁵ Türk bilim adamı Hasan Paksoy, bu kelimenin etimolojisini Cenevizlileri yöneten "İltutmuş"un (yani "Alpamış" 1210 yılı) adına bağlamaktadır.⁶

Karakalpak leksikolojisinde "Alpamsa" kelimesi, doğruluğu, yiğitliği ve kahramanlığı bildirmektedir. "Alpamsa" kelimesi 6. asırdan önce Türk boylarının leksikolojisinde var mıydı? Yoksa, "Alpamış" adına bağlı olarak mı ortaya çıktı? Bu, hâlâ bilinmemektedir. Bu adın Türkçe "Bamsı" adıyla ilgili olduğu fikri de ileri sürülmüştür. Alpamış'ın Altay varyantında geçen "Manaş" kelimesi de "Alpamış" kelimesi içinde "Manaş" kelimesinin gizlendiğini gösterir. "Alpmanas", "Alp-pamış" bu birbirine yakın iki kelimenin "Manas" kelimesinin değişmesinden doğmuş olabileceğini söylemek zordur. Bu değişimin olabileceği çağlarda "man" kelimesi Eski Moğol yazma eserlerinde "çokluk, kalabalık, millet" anlamına gelmektedir. Buradan, kalabalığın içinden gelen kahraman anlamını taşıdığı anlaşılmaktadır.

Destandaki Bayböri ve Gülbarşın adlarını da Dede Korkut Kitabı ile karşılaştırdığımızda şu anlamlara sahip olduğunu görmekteyiz. Burada "Han Burı" veya "Bay Burı" olarak kullanılmaktadır. Han Burı adı kendi boyunun hanı manasına gelmektedir. "Burı" kelimesi nasıl ortaya çıkmıştır? Eski Türk yazma eserlerinden biri olan Oğuz-name'ye (15. asır) bakıldığında "Böri" sözünün anlamı görülmektedir. Bu eserde Oğuz Han'ın savaşa gidişinde böri gelerek askerlerini de alıp yürür. Oğuz Han "Kök böri bolsın uran" der ve bu sebeple kurda inanılmasının, kurdun yol gösterici olmasının eski Türk boylarından gelen bir töre olduğunu görmekteyiz. Konırat varyantında, Bayböri'nin Baysarı'ya nazaran toplumda daha büyük bir yere sahip olduğunu görürüz. Bayböri, han veya kendi boyunun yöneticisi olarak görülmektedir. Bayböri adının yöneticilik ile ilgili bir anlamda olması mümkündür.

"Kaskır (kurt)", Avrasya ve Amerika halklarının mitolojisinde genellikle dostluk kültü veya tanrısal bir şekilde verilmektedir. Batı ve Orta Avrasya halklarının mitolojisinde kavmin yöneticisini kurt terbiye eder ya da ikiz çocukları emzirir. (Örneğin Eski Roma'daki Romus ve Romulus'u emziren kurt hakkındaki efsane) 7. asırdaki Çin tarih yazmalarının birinde Türklerin atalarının kurttan doğduğu veya kurtla evlendiği, on çocuğu olduğu anlatılmaktadır. (Büyük bir savaşın sonunda sadece bir çocuk hayatta kalır ve diğerleri ölür. Onu kurt emzirir, büyütür. Çocuk yine bir kurtla evlenir ve on tane çocuğu olur. Türklerin atalarının bu şekilde türediği anlatılmaktadır.)

Kurt hakkındaki bilgilerimizi Berdak'ın şecere şiiri daha da arttırmaktadır. Şiirde, Altın Han'ın kızı Şingıs Han'ı doğurduktan sonra Tomaul'dan "Bödenetay" ve "Burgeltay" adlı iki çocuk daha doğurur. Tomaul'ın kendisi de bir avcı yiğit olur. Şingıs Han ormanda kendi başına yaşayarak avcılık yapar. Alamalı-Körikli'nin avcı Tomaul'dan doğan çocuğunun ismi de avcılıkla ilgilidir. "Börigeltay" kelimesinin içinde "böri" kelimesinin var olduğu anlaşılmaktadır.

Bamsı Beyrek'in altı kardeşi ile ilgili bilgilere Alpamış Destanı'nın Konırat, Kıpçak, Altay varyantlarında rastlanmamaktadır. Konırat varyantında Alpamış'ın bir kardeşi vardır. Özbek varyantında "Kaldırğaş", Karakalpak ve Kazak varyantlarında "Karlığaş", Altay varyantında "Erke-Koo" isimlerini almaktadır. Ebulgazi'nin Şecere-i Türkmen adlı eserinde de altı kardeş hakkında bilgi bulunmaktadır. Eserin "Oğuz Yurduna Bey Olan Kızlar Hakkında" adlı bölümünde Oğuzları bir araya toplayarak uzun

⁵ V. M. Jirmunskiy, *Tyurkskiy Geroičeskiy Epos*. L., 1974, s. 158.

⁶ H. B. Paksoy, "Alpamış ve Bamsı Beyrek-İki At, Bir Destan", *Kazak Edebiyatı*, 1986.

yıllar bey olan yedi kızdan bahsedilmektedir. Onların arasında Salur Kazan'ın karısından sonra ikinci mevkie sahip olan kadın, Mamış Bey'in karısı "Barçın Salor" olarak gösterilmektedir.⁷

Barçın'ın gömüldüğü yeri, Ebulgazi, Sır Derya boyunda "Kökkesene Evliyası" olarak belirtmektedir. Bu evliyaya 19. ve 20. asrın araştırmacıları da (V. Kallour ve A. Y. Yakubovskiy) çalışmalarında yer vermişlerdir. V. Jirmunskiy, Türkmen kadınlarının söylediklerine bağlı olarak "Barçın", kahraman kız, amazon, Oğuzlara bey olan kadın şeklinde adlandırıldığını söylemektedir.⁸ Demek ki "Barçın" adı ile kadın padişah ve amazonlar hakkındaki bilgilerin birbiri ile ilgili olduğu görülmektedir.

Alpamış Destanı'nın Karakalpak varyantındaki Gülbarşın adı ile Bamsı Beyrek'in nişanlısı Banu Çiçek'in adı arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. "Gülparşa" bir parça gül anlamına gelmektedir. "Banu" ise doğuda kadın ve kızlara saygı ifadesi olarak kullanılan bir kelimedir. "Çeçek" kelimesi "gül" manasını taşımaktadır. Aralarındaki fark ise Banu Çiçek kahraman bir kızdır, eline silah alır, savaş sanatlarını bilir, kızlarını yanına alarak çadır kurar ve savaşır. Kahraman kızın savaş sanatlarını yurdundan uzak bir yerde öğrenmesi motifi Karakalpak destanı "Kırk Kız"da da görülmektedir. Buradaki Gülayım tipi ile Banu Çiçek tipinin birbirine oldukça benzer olduğu görülmektedir. Birçok araştırmacı Gülayım tipinin anaerkil devre ait bir tip olduğu üzerinde fikir birliğine varmıştır. Tarihî bilgilerde, eski efsanelerde ve Yakın Doğu, Orta Asya ile Kafkasya halkları arasında Aral Denizi yakınında Orta Asya halklarının yaşadığı bölgede 5. asırda hüküm süren İran padişahı Kir'in kellesini alan bir kadın padişah olan "Tomiris" hakkında jırlar olduğu bilinmektedir. Aynı kahraman, tarihi bilgilerde ise "Temiramıda", "Zarina", "Samiramida (Şamiram)" olarak bilinmektedir. S. P. Tolstov, N. Karazin, T. A. Jdanko ve L. S. Tolstova'nın araştırmalarında bu isme sıkça rastlanmaktadır. L. S. Tolstova'nın 1984 yılında Moskova'da yayınlanan "*İstoriçeskie Predaniya Yujnogo Priaralya (Güney Aral Bölgesinin Tarihi Efsaneleri)*" adlı eserinde Karakalpak folklorundaki kadın kahramanlar ile ilgili anlatımlarla, başka halkların anlatımlarındaki kadın kahramanları karşılaştırılmakta ve kahramanı kadın padişah olan "Kırk Kız" Destanı'ndaki Gülayım, Karakalpak masalı "*Jupar Nine Hakkındaki Efsane*"deki Jupar Nine ve "*Kadın Padişah Hakkındaki Efsane*"deki Zanay padişah tiplerinin ortak özellikleri üzerinde durulmaktadır. Banu Çiçek tipinin amazonlarla alakası Karakalpak folklorundaki kadın tiplerinin boyların yol göstericisi olmaları ile (Arıvhan, Akşolpan) de bağlantılı olmalıdır. Alpamış Destanı'nda zindana düşen Alpamış'ın "sırney" çalarak Tayşahan'ın kızının ilgisini çekmesi motifi vardır. Tatarların "Alpamış" masalında, Alpamış'a bir dostu "skripka (keman)" gönderir, kendisini zehirlemek isteyen padişah kızı skripkanın sesini duyar ve aşık olur. Başkurt folklorunda ağaçtan "tumbra", Karakalpak folklorunda zindana atılan mahkumların kemiğinden yapılan "sırnay" ve Özbek folklorunda kemikten "şinkobız" çalınmaktadır. Demek ki müzik sesinin düşman kızını etkilemesi bütün varyantlarda mevcuttur. Dede Korkut Kitabı'nda da kopuz hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Ama kopuz çalındığında Banu Çiçek'in yanındaki kızların ellerini çırparak oynamaları başka hiçbir varyantta yoktur.

Bamsı Beyrek anlatmasında İslam dininin tesirinin çok az olduğu görülmektedir. Gerçeklik daha fazladır. Alpamış Destanı'nda görülen Hz. Ali, Hızır İlyas, Kırk erenler tiplerine Bamsı Beyrek hikayesinde rastlanmamaktadır. Fakat bütün Oğuz beylerinin güneşe inanmaları, dilek dilemeleri, dileklerinin kabul olup çocuksuz beylerin çocuk sahibi olmaları ve Dede Korkut'a el kaldıran Karçar'ın elinin tutulması motifleri bulunmaktadır. Güneş kültü ve güneşe tapma bütün dünya halklarında en eski yaratılış mitlerinin izleri olarak görülmektedir. Dede Korkut'un eren tipi Alpamış Destanı'nda mevcut değildir. Bamsı Beyrek'te ise peygamber vasfında görülmektedir. Dede Korkut Hikayelerinin son varyantlarında bulunmayan bazı olaylar vardır. Örneğin; Dede Korkut, Banu Çiçek'in ağabeyine elçi olarak gittiğinde Bayındır Han'ın hayvanlarından keçi başlı ve koç başlı iki at götürür. Bu motif Karakalpak destanlarında yoktur. Dünyadaki birçok halkın yaratmalarında yarı insan, yarı hayvan tipler hakkında mitolojik unsurlar vardır. Fakat iki hayvandan oluşan tipler seyrek olarak görülmektedir. Bu tipin totem dininden kalma bir unsur olması mümkündür.

⁷ A. N. Kononov, *Rodoslovnaya Turkmen*. Soçinenie Abulgazi cana Hivinskogo – M. L., 1958, s. 78.

⁸ V. M. Jirmunskiy, *Tyurkskiy Geroičeskiy Epos*, L., 1974, s. 168.

Dede Korkut Kitabı'nda bulunan on iki hikayeden biri olan Bamsı Beyrek Hikayesi ile Alpamış Destanı'nın Karakalpak varyantı karşılaştırıldığında halkımızın yüzyıllar önce yarattığı edebî zenginliğin bazı unsurlarının günümüz folklorunda da halen yaşadığı, fakat bazı unsurların da toplumsal ve siyasî olaylar sonucunda değişmiş olduğu görülmektedir.

Oğuz varyantı ile Karakalpak varyantı karşılaştırıldığında ise aşağıda sıralanan farklılıklar üzerinde durmak gerekmektedir:

1. Dede Korkut Kitabı'nda Bay Bura Bey'in çocuksuzluk motifi ile Alpamış Destanı'ndaki Bayböri'nin çocuksuzluk motifleri ile Tanrı'dan çocuk istemeleri (Dede Korkut Kitabı'nda güneşten çocuk istenmesi, çocuk sabi olmaları) benzerdir.

2. Kahraman kız Banu Çiçek, kazananla evleneceğini söylediği bir yarışma düzenler, fakat Banu Çiçek'in istediği şartlar her varyantta o devrin toplumsal ve siyasî şartlarına göre değişiklikler göstermektedir. Banu Çiçek'in kahraman kız tipi, Alpamış Destanı'nda da korunur. Onun yerine Gülbarşın'ın yarışı kazanan erkekle evlenme şartı bulunmaktadır.

3. Oğuz varyantı ve Karakalpak varyantı arasındaki diğer bir farklılık da olay örgüsü ile kahramanların karakterlerinde görülür. Oğuz varyantı Bamsı Beyrek'in doğuşu, kendisine evleneceği bir kız araması, Banu Çiçek'i yenerek onunla evlenmesi, toy zamanında düşmana esir düşmesi, uzun yıllar sonra Banu Çiçek'in düğününe gelmesi ve düşmanları yenerek eşiyle tekrar beraber olması olay örgüsü Karakalpak varyantıyla birebir aynıdır. Fakat Oğuz varyantında Bamsı Beyrek'in toy yapılırken esir alınması farklıdır. Bir diğer farklılık da kahramanların isimlerindedir. "Bay Bura - Bayböri", "Baybidjan Beg - Baysarı", "Bamsı Beyrek - Alpamış", "Banu Çiçek - Gülbarşın", "Yaltaçuk - Ultan", "Bugaz Fatima - Kekeme Gülşin" olarak verilmiştir. Oğuz varyantının en büyük farklılığı ise Dede Korkut'un destana katılmasıdır. Dede Korkut bir evliya tipi olarak görülmektedir. Karçar, kız istemeye gelen adamları öldürür ama Dede Korkut'a el kaldırdığında eli tutulur. Buna benzer bir motif Alpamış Destanı'nda yoktur. Bir de Salur Kazan tipi Oğuz varyantında Oğuzların piri olarak görülmektedir. Alpamış Destanı'nda ise keramet sahibi bir tip değildir.

4. Anlatmalar arasındaki bir başka farklılık ise, Oğuz varyantında bugün yaşamayan örf ve adetlerin görülmesidir. Mesela, kan dökmeyince çocuğa ad konmayışı, çocuk için silah ve atın uzak yerlerden getirilmesi, başlık parası, güveyi için dikilen kızıl cepkeni diğer yiğitlerin de birer gün giymeleri, bu adetler Alpamış Destanı'nın Konırat varyantında görülmemektedir.

Aktaran: Pınar DÖNMEZ FEDAKAR*

---

* Araş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.